

Hankovszky Tamás

A disszenzus értéke

Elhangzott az MTA BTK Lendület Morál és Tudomány Kutatócsoport és az MTA PAB II. Szakbizottság Filozófiai Munkabizottsága Tózsér János *Az igazság pillanatai* című könyvéről rendezett konferenciáján. Pécs, 2019. 1. 17–18.

1. Miért nem vagyok szkeptikus?

Tózsér János sok tézisével egyetértek, a szkeptikus konklúziót, legalábbis abban a formában, hogy fel kell függesztenünk az ítéleteinket, mégsem tudom elfogadni. Szerintem ugyanis a filozófiát azért műveljük, mert egzisztenciálisan fontos, *mindenképpen* megválaszolendő hétköznapi kérdéseink filozófiai kérdések függvényei. Nem önmagáért a filozófiai problémák megoldásáért csináljuk, nem is csak kenyérkeresetből vagy játékból, hanem ezért. A filozófiára is érvényes, amit eredetileg az irodalomról mondtak: teljesen haszontalan, egyetlen haszna, hogy élni segít. Mivel a teljes személy, akinek meg kell felelnie az élet kihívásainak, nem elégedhet meg emocionális válaszokkal, hanem érzelmeit is figyelembe vevő átgondolt döntései alapján kell cselekednie, egyszerűen *nem engedhetjük meg magunknak*, hogy felfüggeszük az ítéleteinket. Nem érhetjük be „zsigeri hitekkel”, nem metszhetjük vissza önmagunkat az egyes cselekvési alternatívák elképzelése feletti örömeire vagy örömtelenségre.ⁱ Ítélnünk *kell*, és vállalni a *felelősséget* azért, ahogyan ítélünk: az ész színe előtt éppúgy, mint a jövőnk, a többiek és Isten színe előtt.

Nem hinném, hogy mindent összevéve jobban járnánk, ha a filozófia szépen lassan az összes alapvető kérdésre időtálló, konszenzusos választ adna, és mára már rengeteg kész válasznak volna. Nem hinném, hogy jobb lenne, ha egy univerzálisan érvényes filozófia határozná meg, hogy mi igaz, és mi jó, hogy mit kell hinnem és tennem. De bármit gondoljunk is arról, hogy jobb volna-e, ha a filozófia döntene helyettem, Jancsinak szerintem igaza van abban, hogy erre nem alkalmas; ebből azonban nem következik, hogy nem is támaszkodhatom rá a döntéseimben.

Miközben a Jancsi konklúziójához vezető érvelés alól próbáltam kibúvót keresni, egyre több olyan premisszát találtam nála, amellyel nem értek egyet, és amelyet, még ha nem is cáfolva, de határozottan elutasítva a szkepticizmusát is elutasíthatom. Nem tudom itt minden fenntartásomat kifejezni. Egyetlen kérdéssel, a disszenzus eredetével foglalkozom csak. Annak az evidenciámnak a következményeit fejtem ki, hogy nemcsak annak van episztemikus jelentősége, hogy emberek vagyunk, hanem annak is, hogy milyen emberek, vagyis hogy végső soron nem „emberi álláspontról”ⁱⁱⁱ filozofálunk, hanem személyes álláspontról, jóllehet, mivel a személyes magába zárja a nembelit, sok mindenben egyet tudunk érteni.

2. Fichte tanúsága

Fichtének azzal a gondolatával kezdem, amelyre Jancsi is utal, de amelyet én másként értek, és így sokkal jelentősebbnek tartok, mint ő. Fichte szerint „hogyan valaki milyen filozófiát választ, az attól függ, milyen ember.”ⁱⁱⁱ Itt nem arról van szó, hogy választásunk habitusunkon vagy „morális adottságainkon”^{iv} múljon, hanem – ahogy Jancsi mondaná – az evidenciabázisunkon.^v Fichte szerint az idealista egy olyan evidenciára is támaszkodhat, amely a dogmatikusnak nem áll rendelkezésére. Abból lesz ugyanis idealista, aki „tudatára ébred önálló és a külvilágtól független mivoltának – és ennek csak úgy ébredhet tudatára, ha mindentől függetlenül, önmaga által teszi magát valamivé”.^{vi} Jancsi egyetértene Fichtével abban, hogy két filozófiai rendszer, ha az „ész semmilyen döntési kritériumot nem adhat”,^{vii} „spekulatív szempontból egyenértékű”.^{viii} Mármost az idealizmus és a dogmatizmus – persze jónéhány „episztemikusan visszataszító proposíció”^{ix} elfogadása árán – ugyanannyi dologra ad konzisztens magyarázatot, és „egyik sem tud fölébe kerekedni a másiknak, ezért érdekes kérdés – veti fel Fichte –, hogy ha valaki belátja ezt, akkor mi bírhatja rá az ilyen embert, hogy az egyiket előnyben részesítse a másikkal szemben, és miért nem válik általánossá a szkepticizmus”.^x Miért van az, hogy szinte mindenki magabiztosan választ közülük, jóllehet nem mindenki választja ugyanazt? Fichte szerint nem bizonyos episztemikus erények hiánya miatt, hanem azért, mert mindenki saját, személyes evidenciabázisára támaszkodik, mégpedig teljes joggal.

A 18. század végén az észről olyan univerzális kritériumokat, a filozófiai problémák olyan általános érvényű megoldását várták, amelynek birtokában Jancsi sem javasolná a szkepticizmust. Fichte azonban úgy vélte, hogy legalábbis az elméleti ész alapján nem lehet minden kérdésre univerzálisan érvényes választ adni. Például senki sem *láthatja be*, hogy szabad, viszont bárki szabadnak *találhatja* magát. Vannak azonban, „akik még nem emelkedtek fel szabadságuk és abszolút önállóságuk teljes átéléséhez”.^{xi} Ők egyszerűen ilyen emberek, és esetükben egyedül az a racionális, ha saját evidenciáik alapján a dogmatizmust választják.^{xii} Az idealisták másféle emberek, *mert* más evidenciáik vannak; ezért is választanak más filozófiát. Ráadásul a szabadság nem egy evidencia a sok között, hanem a legfontosabb. Aki szabadnak tudja magát, az nem ismer episztemikusan visszataszítóbb proposíciót, mint amelyik énjét a dolgok függvényévé teszi, akik viszont még nem győződtek meg *cselekvés révén* a szabadságukról, azok „csak a dolgok elképzelésében találják meg önmagukat”, és így „önmaguk miatt nem adhatják fel a dolgok önállóságába vetett hitüket”.^{xiii} Márpedig – mondja Fichte – a „legfőbb érdek és minden más érdek oka az embernek *önmagához* fűződő érdeke.

Így van ez a filozófus esetében is. Hogy énjét az okoskodásban el ne veszítse, hanem megőrizze és érvényre juttassa: ez az az érdek, amely láthatatlanul egész gondolkodását irányítja.”^{xiv}

Jancsi erre azt mondja, hogy Fichte itt „filozófián *kívüli* tényezőkre hivatkozik”,^{xv} de szerintem ezzel leszűkíti a filozófia fogalmát. A filozófia több annál, mint hogy episztemikusan vonzó proposíciók valamely inkonzisztens osztályát próbáljuk konzisztenssé tenni. Egy megfelelően tágas fogalom szerint a filozófiának alapvetően nem is proposíciókkal van dolga, hanem azokkal a tárgyakkal, amelyekre ezek a proposíciók vonatkoznak, köztük önmagunkkal és az érdekeinkkel. A filozófus nemcsak azért ragaszkodhat egy proposícióhoz, mert igaznak tűnik a számára, hanem azért is, mert életfontosságúnak: olyasminek, amiről nem mondhat le, és amit éppen ezért kell igaznak tartania. Nemcsak episztemikus vonzalmak vannak, hanem egzisztenciális érdekei is, amelyek persze episztemikus vonzalmak formájában is kifejeződnek. Úgy látom, a filozófia és még inkább a metafizika elhibázza a dolgát, ha az episztemikusan vonzó proposíciókat elválasztja attól, akit vonzanak és az ő érdekeitől.

3. A személyes evidenciák

Mindezek alapján Fichtéhez csatlakozva a következő magyarázatot adom a filozófiai disszenzus eredetére: alapvetően azért nem értünk egyet, mert másmilyenek vagyunk. Az itt releváns értelemben néhány *személyes evidencia* különböztet meg minket, amely értelemszerűen nem univerzális és nem is válhat azzá, jóllehet szűkebb körben eleve interszubjektív vagy dialógus útján azzá tehető.

Aki a személytelen és univerzális ész, illetve racionalitás jegyében nem vesz tudomást ezekről az evidenciákról – más szóval a filozófus személyes nézőpontjáról –, vagy kirekeszti őket a filozófiából, az a disszenzus e magyarázatát sem fogadhatja el. Így van ezzel Jancsi is, aki szerint a filozófia episztemikus vállalkozás, és két filozófus akkor episztemikusan egyenrangú egymással, ha „mindketten ugyanazzal [az] evidenciabázissal rendelkeznek, és érvelési képességeik is hozzávetőleg megegyeznek”.^{xvi} Csakhogy amiről itt szó van, az nem annyira episztemikus egyenrangúság, inkább egyformaság, amely a legritkább esetben állhat fenn, ha a filozófusokból nem egyszerűen az univerzális ész beszél, hanem teljes személyükkel filozofálnak. Éppen *azért* kiküszöbölhetetlen a disszenzus még az olyan egyenrangú felek között is, mint David Lewis és van Inwagen, mert episztemikusan nem egyformák: személyes evidenciáik különböztetik meg őket. Elfogadom a diagnózist, amelyet van Inwagen ad kettejük egyet nem értéséről: nevezetesen, hogy az általuk vizsgált probléma esetében *közös* evidenciabázisuk nem kényszerítő erejű egyikük megoldása mellett vagy ellen sem.^{xvii} Nem érték viszont egyet azzal a feltételezésével, hogy vitájuk során „ugyanazokkal az evidenciákkal dolgoznak”.^{xviii} Úgy vélem, álláspontjukat észrevétlenül különböző evidenciabázisokra

alapozzák, amelyek személyes evidenciákat is magukban foglalnak. Amikor van Inwagen nem hajlandó feladni az álláspontját, holott látja, hogy a közös evidenciák nem elegendők a megalapozásához, végső soron személyes evidenciáihoz ragaszkodik, amelyekre viszont a vitában – úgy érzi – nem hivatkozhat. Szerinte az „emberi lélekben lakozó késztetések közül, amelyek propozíciók elfogadására sarkallnak bennünket, egyedül a *releváns evidenciára* alapozott racionális okoskodás *követi le az igazságot.*”^{xxix} Márpedig ő azt a *szerénytelen* célt tűzte ki maga elé, hogy az igazságot ragadja meg úgy, ahogy tőle függetlenül van: a személyfüggetlen, vagyis abszolút vagy legalábbis minden ember számára azonos, humánspecifikus igazságot.

Van Inwagen nyilatkozata, amelyet a személyes evidenciák, a személyes nézőpont episztemológiai diszkreditálásaként értelmezek, érdekes módon rímel a könyv Philonuszának az álláspontjára. Philonuszt nem zavarja, hogy vannak filozófusok, akik nem értenek egyet vele, mert úgy véli, hogy egy filozófiai probléma vizsgálata során csak olyasmit kell figyelembe venni, ami *inherensen kapcsolódik* hozzá.^{xx} Az viszont, hogy mások mit gondolnak, az nem ilyen. Szerintem van Inwagennek ugyanúgy episztemikus jelentőséget kellene tulajdonítania saját személyes nézőpontjának, mint ahogy Philonusznak Tözsér szerint is jelentőséget kellene tulajdonítania a vele egyet nem értő filozófusok nézőpontjának (és nemcsak az ellenvetéseinek). Csakhogy van Inwagen és Philonusz is úgy gondolja, hogy a filozófiai problémák izoláltan szemlélendők, elválaszthatók a velük foglalkozó személytől. Mindketten személytelen és univerzális megoldásokban bíznak. Esményük a „valóság ontológiai domborzatát letapogató”,^{xxi} csak ehhez a domborzathoz igazodó, a filozófus személyes nézőpontjától viszont teljesen független filozófia. A Jancsi által dokumentált totális és felszámolhatatlan disszenzus éppen ennek az eszménynek a megvalósíthatatlanságát bizonyítja. De nemcsak Philonusz és van Inwagen teszi magáévá ezt a filozófiaeszményt, hanem Jancsi is, aki ebben a tekintetben csak annyiban különbözik hőseitől, hogy az eszmény megvalósíthatatlansága láttán magáról a filozófiáról is megpróbál lemondani. Pedig elegendő lenne a teljes konszenzus *monologikus* eszményét a maga helyén kezelve szerényebb, ugyanakkor hasznosabb célt kitűzni a filozófiánk elé, nevezetesen, hogy élni segítsen.^{xxii}

4. Dialógus és döntés

Ezzel a célkitűzéssel nem tagadom, hogy a filozófia episztemikus vállalkozás is volna. De egyetértek Fichtével, hogy bármi legyen is egyébként a tárgya, mindig rólam is szól. Márpedig a magam számára egzisztenciálisan kitüntetett vagyok. Mindegy, mit gondol valaki más, ha azt alapos megfontolás után sem tudom magamévá tenni, döntéseimben önmagamra kell hallgatnom, így aztán episztemikusan is kitüntetett vagyok (a magam számára). Ameddig

hihetem, hogy fontos vagyok, addig (bizonyos normáknak való megfelelése esetén) akár normatív értemben is hihetek a saját filozófiámban.

Mindez nem jelenti a dialógusról vagy a közös igazságkeresésről való lemondást sem. Ha egyedül lennék a világon, akkor nem filozofálnék, mert beérvén azokkal a homályos és sekélyes elméletekkel, amelyeket evidenciáimra alapozva az utamba kerülő jelenségekről reflektálatlanul alkotnék. De nem vagyok egyedül, és a többiek, akik közösségben akarnak lenni velem, és ezért nem mindegy nekik, hogy mit gondolok, és akiknek részben más evidenciák alapján részben más elméletük van, folyton megkérdőjelezzik az enyémet, és ezzel filozofálásra készítetnek. Mivel én is közösségben kívánok lenni velük, és fontos nekem, hogy egyetértünk, mérlegelem az elméletüket, és azt találom, hogy bizonyos dolgokra még az én szempontomból nézve is jobb magyarázatot adnak, mint én, és hogy amikor ez nincs így, gyakran még akkor is sok igazság van az elméletükben. Ezzel feszültség keletkezik bennem; mert bár érzem, hogy a nézőpontom kitüntetett, azt sem söpörhetem félre, amit ők mondanak, már csak azért sem, mert ők maguk, következésképpen a nézőpontjuk és a véleményük is fontos számomra. Ők is hasonlóan vannak az én elméleteimmel. Így a naiv hitek világából a filozófia szintjére emeljük egymást, ahol a filozófusok művei újabb belátásokkal gazdagítanak minket.

Az eredmény – Jancsi szavaival – episztemikusan vonzó proposíciók inkonzisztens halmaza lesz. De bárhogyan is keressük egymást és az igazságot, vagyis a közös igazságot, saját nézőpontunktól sohasem szabadulhatunk meg. Ezért a filozófia feladata nem az, hogy segítsen kirefektálni magunkat személyes episztemikus világunkból, hanem az, hogy egyre inkább kiélezzék a többiekkel való nézetkülönbségeinket és az ebből fakadó dilemmáinkat, ugyanakkor egyre világosabbá tegye a választásaink tétjeit. Ha jól végzi a dolgát, mindannyiunkat személyes *döntés* elé állít, hogy melyik evidenciánkat nem hagyjuk elhalványulni, és melyik episztemikusan vonzó proposícióinkat vetjük el. Kezdetben van a naiv tompaság, aztán a dialógus és a filozófia szolgálata által az éles inkonzisztencia, végül az önkényesen, de nem érvektől függetlenül meghozott személyes döntés, amellyel a lehető legszélesebb konszenzust fenntartva feloldjuk a proposícióink közötti inkonzisztenciát, ahol pedig elkerülhetetlen, ott vállaljuk a disszenzust. A közös filozofálás nem enged bennünket megnyugodni a felszínes, szűk, jóllehet konzisztens elméleteinkben, hanem episztemikus szerénységre tanít, és rákényszerít, hogy a súlyos filozófiai kérdéseket még súlyosabb, filozófiailag reflektált egzisztenciális döntéssel *haladjuk meg*.

5. Antinómiák

Ha felhagynánk a filozófiai dialógussal, és episztemikus szempontból újra egyedül maradnánk a világban, előbb-utóbb visszasüllyednénk a tompa és sekély elméletek szintjére, és

szép lassan el is felejtenénk, hogy valaha inkonzisztenciákkal viaskodtunk. A dialógust viszont a nézőpontok különbsége élteti. Ezért a nézőpontok különbségétől elválaszthatatlan disszenzust nem kudarcnak tekintem, hanem egyrészt a filozófia forrásának, másrészt annak a módnak, ahogy az igazságot egy megfelelően népes közösségben birtokolni lehet. Ha ugyanis episztemikus jelentőséget tulajdonítok saját evidenciáimnak, akkor azt kell tulajdonítanom mások evidenciáiknak is. Ha a saját nézőpontomból igazság tárulhat fel, akkor másokéból is. Elsősorban azok esetében könnyű ezt belátni, akiket szeretünk. Őket hallgatva, igazságukat a saját igazságunk mellé állítva nem annyira inkonzisztenciát tapasztalunk – annak biztos jelét, hogy valaki téved – hanem úgy érezzük, hogy igazság áll szemben igazsággal. Két igazság feloldhatatlannak megélt ellentétét antinómiának nevezem. Könnyű és megnyugtató kijelenteni, hogy az antinómia tagjai más-más nézőpontból igazak, de ez nem jelenti az antinómia tényleges feloldását, mivel a saját evidenciáink által konstituálttól különböző nézőpontok többé-kevésbé idegenek a számunkra, és így a másik ember igazsága mindig szembenálló marad a mi igazságunkkal.

Egy dialógusközösségben az igazság antinomikus természete végső tény. Ha nem kívánok kivonulni ebből a közösségből, akkor az antinómia számomra *szent*, mert a legteljesebb módon ebben a formában szembesülök a valósággal. Jancsinak igaza van, a filozófusnak tényleg fáradoznia kell azon, hogy inkonzisztens proposícióhalmazokat tegyen konzisztenssé, csakhogy nem azon az áron, hogy figyelmen kívül hagyja saját személyes evidenciáit. A közös igazságkereséshez is az a filozófus egyik legértékesebb hozzájárulása, ha megkísérli érvényesíteni evidenciáit a vitákban. Ugyanilyen értékes azonban, ha ezzel együtt azt is igazságként próbálja meg elfogadni, amit episztemikusan egyenrangú partnerei saját evidenciáik alapján állítanak. Így lesz az inkonzisztenciából antinómia, amelyet már nem feloldani kell, inkább kiélezni: egy a sajátunknál teljesebb igazság érdekében egyre élesebben kell látnunk ellentmondónak tűnő, mégis igaznak elismert tagjait. Bármikor megtehetjük, hogy személyes evidenciáink alapján választunk közülük, de még jobban tesszük, ha kibírjuk a feszültségüket, és úgy *döntünk*, hogy a legfontosabb antinómiákkal együtt élünk, és szintetizálhatatlan tagjaik eleven szintéziseivé válunk.

Jancsi szerint „egészen biztos, hogy voltak (és vannak) filozófusok, akik egy filozófiai probléma kapcsán a helyes álláspontot képviselték”,^{xxiii} vagyis úgy szüntettek meg egy adott inkonzisztenciát, hogy azt a proposíciót vetették el, amelyik nem illett a tárgyhoz, még ha döntésüket nem is tudták igazolni a többiek szemében, és álláspontjuk a szó szigorú értelmében nem is volt tudás. Én is biztos vagyok benne, hogy vannak esetek, amikor egy vonzó proposíció elvetése közelebb visz az igazsághoz. Úgy gondolom azonban, hogy néha mégis akkor kerülünk

hozzá a legközelebb, ha képesek vagyunk nem választani a tárgyunkra vonatkozó egymásnak ellentmondani látszó állítások közül, jóllehet a hitek antinomikus rendszere szintén nem tekinthető tudásnak.

6. Kitekintés

Jancsi filozófiaeszménye szerint gondolkodásunk tárgyait személyes evidenciáinktól, nézőpontunktól függetlenül kell vizsgálni. Befejezésül megemlítem, hogy, legalábbis az *én* nézőpontomból nézve a filozófia tárgyait, Jancsi egy másik redukciót is végrehajt. Ha ugyanis a valóság Istenre vonatkozik, és Isten nagyjából olyan viszonyban áll a világgal, mint ahogyan a kereszténység kanonikusan hiszi, akkor a gondolkodás tárgyaihoz az istenvonatkozásuk is inherensen hozzátartozik. És mivel Isten „minden értelmet meghalad” (Fil 4,7), arra számítok, hogy nemcsak a rá vonatkozó tudásunk lesz mindig is antinomikus, hanem gondolkodásunk tőle csonkítás nélkül elválaszthatatlan tárgyaira vonatkozó ismereteink is. Ki tudja, talán a különböző személyes nézőpontokról alkotott képek egymás mellé állításából keletkező antinómia is tárgyaink minden értelmet meghaladó aspektusának felel meg. Ha így van, akkor a disszenzus nemcsak a megismerő szubjektumok sokféleségének, hanem a megismert objektumok kimeríthetlenségének is jele. Nemcsak egy episztemikus közösség természetéhez, hanem a filozófia tárgyaihoz is illik.

ⁱ Vö. Tózsér János: *Az igazság pillanatai. Esszé a filozófiai megismerés sikertelenségéről.* Budapest, Kalligram, 2018. 195–196.

ⁱⁱ Vö. Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája.* (ford. Kis János) Budapest, Atlantisz, 2004. 82 (B 42) A fordítást módosítottam.

ⁱⁱⁱ Johann Gottlieb Fichte Első bevezetés a tudománytanba. (ford. Endreffy Zoltán) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások.* Budapest, Gondolat, 1981. 17–52; 35.

^{iv} Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 240.

^v Vö. pl. Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 214.

^{vi} Fichte Első bevezetés a tudománytanba. 35.

^{vii} Fichte Első bevezetés a tudománytanba. 34.

^{viii} Fichte Első bevezetés a tudománytanba. 32.

^{ix} Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 294.

^x Fichte Első bevezetés a tudománytanba. 32–33.

^{xi} Fichte Első bevezetés a tudománytanba. 34.

^{xii} Vö. Fichte Első bevezetés a tudománytanba. 32.

^{xiii} Fichte Első bevezetés a tudománytanba. 34.

^{xiv} Fichte Első bevezetés a tudománytanba. 34.

^{xv} Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 240.

^{xvi} Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 214. Episztemikus feljebbvaló valaki, például Isten (!), ha „magasabb IQ-val, nagyobb olvasottsággal és komolyabb témaismerettel” rendelkezik. (Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 301–302)

^{xvii} Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 214.

^{xviii} Peter van Inwagentól idézi Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 213.

^{xix} Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 213. Az első kiemelés a sajátom.

^{xx} Vö. Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 201.

^{xxi} Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 204.

^{xxii} Mint látni fogjuk, ha feladjuk ezt az eszményt, azzal nem a disszenzus szűnik meg, csak annak az ítéletnek az alapja, hogy a disszenzus rossz.

^{xxiii} Tózsér: *Az igazság pillanatai.* 105